

МРНТИ 16.21.37

Ә.Бәйімбетова

филология ғылымдарының кандидаты, Дулати атындағы
Тараз мемлекеттік университеті

ҚАЗАҚ ТІЛІНІҢ КӨМЕСКІ Ң(-Ң») [ñ(-ñ»)] ДАУЫССЫЗЫНЫҢ ФОНЕТИКА-СИНГАРМО(НО)ЛОГИЯЛЫҚ МӘРТЕБЕСІ

Аннотация: Мұндағы фонетикалық кейінді/ілгерінді, жоғарылы/төменді, езулік/еріндік атаулары сингармо(но)логиялық жіктелімге негіз болып, жүйе құрап тұр. Сингармо(но)логиялық атаулар фонетикалық атаулардан туындап отыр. Сонымен сингармо(но)логиялық атаулардың фонетикадан (артикуляциядан) туындайтынын нақты көрсетеді. Қазақ тіліндегі дауыссыз дыбыстардың сингармофонологиялық мәртебесі қарастырылады. Сөйлесілмеген үнсіздік сипаттамалары талданады. Қазақ тілі дыбыстарының құрамында бірегей жасалған бір топ дауыссыз дыбыстар қарастырылған.

Тірек сөздер: фонетика, сингармонология, фонема

А.Байымбетова

Кандидат филологических наук, Таразский Государственный
университет им. Дулати

ҚАЗАҚ ФОНЕТИКА-СИНГАРМО(НО)ЛОГИЧЕСКИЙ СТАТУС СЛАБОГО СОГЛАСНОГО Ң(-Ң») [ñ(-ñ»)] В КАЗАХСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация: Здесь фонетические регрессивные / прогрессивные, высокие / низкие, неогубленные / губленные названия являются основой сингармо(но)логической классификации и образуют систему. Сингармо(но)логические названия происходят от фонетических названий. Таким образом указывается, что сингармо(но)логические названия возникают из фонетики (артикуляции). Изучается сингармофонологический статус согласных звуков в казахском языке. Анализируются характеристики неоговоренной беззвучности. В составе звуков казахского языка рассматривается одна группа уникально созданных согласных. Ключевые слова: фонетика, сингармонология, фонема

А. Baiymbetova

PhD in Philology, Taraz State University named after Dulati

PHONETIC- SINGHARMO(NO)LOGICAL STATUS OF THE WEAK CONSISTENT Ң(-Ң») [ñ(-ñ»)] IN THE KAZAKH LANGUAGE

Abstract: Here phonetic regressive / progressive, high / low, uncorrupted / ruined names are the basis of the syngarmo(no)logical classification and form a system. The syngarmo(no)logical name comes from phonetic names. It is also indicated that the syngarmological names arise from phonetics (articulation). The syngarmophonological status of consonants in the Kazakh language is studied. The characteristics of unspecified soundlessness are analyzed. One group of uniquely created consonants is considered in the composition of the sounds of the Kazakh language.

Keywords: phonetics, synharmonology, phoneme

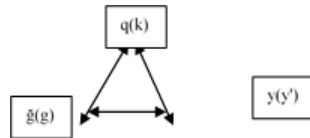
Қазақ тілі дыбыстарының құрамында жасалымы бірегей бір топ дауыссыз дыбыстар бар. Солардың бірі көмескі сыңарлы [һ(-һ)] дауыссызы.

Талданым (проф.Ә.Жүнісбектің теориясы-талданым бойынша) бастамасы ретінде тілшік/тіл ортасы [q(k)-ğ(g)-һ(һ)]-у(у) дауыссыздарының фонетика-сингармо(но)логиялық сәйкестігін көрнекілейміз (1 сурет).

1 сурет. Тілшік (тіл ортасы) дауыссыздарының сингармо(но)логиялық моделі

Дауыссыздар тілшік/тіл ортасы және тоғысыңқы/жуысыңқы фонетикалық белгілері арқылы өзара бірігеді, ал қатан, ұяң және үнді фонетикалық белгілері арқылы өзара дараланады [q(k)-ğ(g)-һ(һ)]-у(у)]. Олар осы ортақ және айырым белгілері арқылы сингармо(но)логиялық жүйе құрап тұр:

Мұндағы фонетикалық қатан, ұяң және үнді атаулары сингармо(но)логиялық жіктелімге негіз болып, үшкүл жүйе құрап тұр.

Алдымен жасалу орны күрделі болып табылатын [һ(һ)] дауыссызының фонетика-сингармо(но)логиялық сәйкестігін модельдеп шығамыз.

Сонымен,

[һ(һ)] дауыссыз дыбысы таң[тай], тең [тең], он [оһ], өн [өһ]:

-тілшік (тіл ортасы) арқылы жасалады, жасалу орнына қарай тілшік (тіл ортасы) дауыссыз дыбыс болып табылады;

-тілшік пен тіл түбінің (тіл ортасы мен таңдайдың) тоғысуы арқылы жасалады, жасалу тәсіліне қарай тоғысыңқы дауыссыз дыбыс болып табылады;

-дауыс желбезегі мол тербеледі, дауыс қатысына қарай үнді (тербелімді) дауыссыз дыбыс болып табылады.

[һ(һ)] дауыссызының сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері тілшік (тіл ортасы), тоғысыңқы, үнді болып шығады.

Бірінші кезекте, дауыссыздың үндесім сингармо(но)логиясының фонетика-сингармо(но)логиялық сәйкестігін табамыз (2 сурет).

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық әуез белгілері:

-жуан езулік әуез маң [тай], тың [тиһ]:

ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай езулік дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жағады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері езулік, кейінді болып шығады.

-жіңішке езулік әуез тең [теһ], аңгіме [әһ»g»im»e], сiңiр [s»iһ»ir»]:

2 сурет. Тілшік (тіл ортасы) [ö(ö̃)] дауыссызының үндесім сингармо(но)логиялық моделі

ерін көлденең жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жағады, тілдің көлденең қалпына қарай ілгерінді дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері езулік, ілгерінді болып шығады.

-жуан еріндік әуез *қоң* [q^ooɪ̃^o], *шұңқыр* [ʃ^uuɪ̃^qur^o]:

ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жағады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

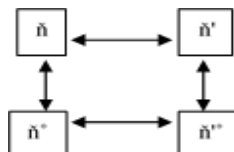
Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері еріндік, кейінді болып шығады.

-жінішке еріндік әуез *үңгір* [ĩĩ^gur^o], *өң* [ö̃ĩ^o]:

ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөнес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жағады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *еріндік*, *ілгерінді* болып шығады.

Дауыссыз *үнді*, *тілшік* (*тіл ортасы*) және *тоғысыңқы* фонетикалық белгілері арқылы өзара бірігеді, ал *кейінді*, *ілгерінді*, *езулік* және *еріндік* фонетикалық белгілері арқылы өзара дараланады [̃-̃'-̃°-̃°']. Олар осы ортақ және айырым белгілері арқылы **сингармо(но)логиялық** жүйе құрап тұр:

Мұндағы фонетикалық кейінді/ілгерінді, езулік/еріндік атаулары **сингармо(но)логиялық** жіктелімге негіз болып, төрткүл жүйе құрап тұр.

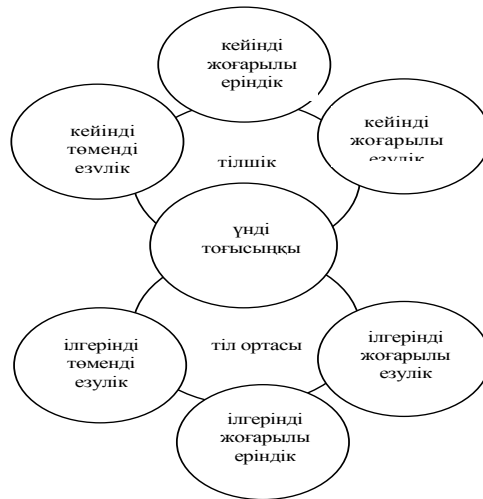
Екінші кезекте, дауыссыздың үйлесім сингармо(но)логиясының фонетика-фологиялық сәйкестігін табамыз (3 сурет).

Дауыссыздың үйлесім әуез белгілері:

-[̃^a] үйлесімі таң [tã], аң [ãɲ], жаңа [jãa]:

– тіл ауыз қуысында төмен жағады, тілдің тік қалпына қарай *төменді* дыбыс

болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *ашық езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

3 сурет. Тілшік (тіл ортасы) [h(ʰ)] дауыссызының үйлесім сингармо(но)логиялық моделі

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *төменді, ашық езулік, кейінді* болып шығады.

– [h^ʰ] үйлесімі *әңгіме [äŋgimʰe]*, *тәңір [täŋirʰ]*, *еңсе [eŋsʰe]*:

– тіл ауыз қуысында төмен жатады, тілдің тік қалпына қарай *төменді* дыбыс болып табылады, ерін тігінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *ашық езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *төменді, ашық езулік, ілгерінді* болып шығады.

– [h^ʰ] үйлесімі *тың [tɨŋ]*, *қыңыр [qɨŋr]*, *шың [ʃɨŋ]*:

– тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс болып табылады, ерін көлденеңінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *қысаң езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *кейінді дауыссыз* дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *жоғарылы, ашық езулік, кейінді* болып шығады.

– [h^ʰ] үйлесімі *іңір [iŋirʰ]*, *сіңір [sɨŋirʰ]*, *тің [tɨŋ]*:

– тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс болып табылады, ерін көлденеңінен жазылып барып жасалады, ерін қалпына қарай *қысаң езулік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгері жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *жоғарылы, қысаң езулік, ілгерінді* болып шығады.

– [h^ʰ] үйлесімі *мұң [m^ʰuŋ]*, *соңы [s^ʰoŋ^ʰu]*, *ұңғы [uŋ^ʰg^ʰu]*:

– тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының кейінгі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай кейінді *дауыссыз* дыбыс болып табылады.

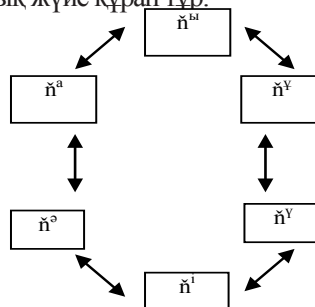
Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *жоғарылы, еріндік, кейінді* болып шығады.

-[ñʸ] үйлесімі күң [k] «йй» °], түңіл [t] «йй» °il» °], сүңгі [s] «йй» °g» °i]:

– тіл ауыз қуысында жоғары жатады, тілдің тік қалпына қарай *жоғарылы* дыбыс болып табылады, ерін дөңгеленіп барып жасалады, ерін қалпына қарай *еріндік* дыбыс болып табылады, тілдің дөңес арқалығы ауыз қуысының ілгергі жартысында жатады, тілдің көлденең қалпына қарай *ілгерінді* дауыссыз дыбыс болып табылады.

Дауыссыздың сингармо(но)логиялық талданымға негіз болатын жасалым белгілері *жоғарылы, еріндік, ілгерінді* болып шығады.

Дауыссыз ұяң (*тербеліңкі*), *тіл ұшы* және *тоғысыңқы* фонетикалық белгілері арқылы өзара бірігеді, ал *кейінді, ілгерінді, жоғарылы, төменді, езулік* және *еріндік* фонетикалық белгілері арқылы өзара дараланады [ñ-ñʰ-ñʷ-ñʸ]. Олар осы ортақ және айырым белгілері арқылы сингармо(но)логиялық жүйе құрап тұр:

Мұндағы фонетикалық кейінді/ілгерінді, жоғарылы/төменді, езулік/еріндік атаулары сингармо(но)логиялық жіктелімге негіз болып, **көпкүл** жүйе құрап тұр.

Сингармо(но)логиялық атаулар фонетикалық атаулардан туындап отыр. Сонымен, сингармо(но)логиялық атаулардың фонетикадан (артикуляциядан) туындайтынын нақты көрсетеді. Олай болса, артикуляциялық талданымсыз фонетика-сингармо(но)логиялық зерттеулердің нәтижесі сенімсіз болып шығады деген қорытынды жасауға тура келеді.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ:

- [1] Жунисбек А. Введение в сингармоническую фонетику. –Алматы: Арыс, 2009. 76 с.
- [2] Қазақ грамматикасы. –Астана: Елорда, 2002. –783 б.
- [3] Жүнісбек Ә. Қазақ фонетикасы. –Алматы: Арыс, 2009. –307 б.